

„LESZÁLLT A MEDVE AZ ÉGBŐL”

– A medvekultusról –

*Sebők Zsigmond (1861–1916),
apánk és az én nemzedékem nagy
mesemondója teremtette meg Mackó
urat. Ki tudja, talán azért urazta
a gyerekek körében utóbb játék-
állatként oly kelendő barnamedvét,
mert szíve mélyén érezte, eleink
valamikor tényleg úrként tisztelték.
Nem is akármilyen úrként!
Szíve hangját azonban a hirtelen
támadt siker zaja elnyomta: 1909-
ben Dörmögő Dömötörre keresztelte
át a máramarosi „tekintetes urat”.
Bohócot csinált belőle, s megszakított
egy több tízezer éves hagyományt...*

Ekkortájt lett a medvéből játékállat is. A teddy bear Amerikában született, 1902-ben, „Teddy” Rooseveltnél egyik vadászaklandját megörökítő politika karikatúra nyomán. Ettől kezdve a medvekultusz a játékmackó népszerűségében élt tovább.

Valljuk meg, a medve hajlamos is a bohóckodásra – vagy legalábbis olyan viselkedésre, ami a mi szemünkben annak tűnik. És ez olyasvalami, ami szerepet játszhatott sajátos kultusza kialakulásában. A bohóckodás ugyanis a főemlősök: a majmok és az ember feltűnő sajátossága. Azon az égövön, ahol a legtöbb medvefaj él, majmok nincsenek, s a medve az egyetlen emlősállat, amely emberi tulajdonságokkal bír: képes két lábra állni, a talpán jár, csupasz hátsó talpa a mi talpunkra hasonlít; csontváza is emlékeztet a miénkre, csak mintha óriásé lenne. A barnamedve homloka magas, bucisan domborodik, ami egyedülálló rokonai körében, szemei előre néznek, mint a miénk (ez utóbbi egyébként ragadozótulajdonság), ügyesen használja a kezét, akarom mondani, a mellső lábát.

Ember a medvében

Mackó úr emberi vonásait nemcsak a neve, hanem megjelenése és viselkedése is hang-

súlyozta. Hajdan népszerű rajzolója, Mühlbeck Károly kismemesi nemzeti viseletbe öltöztette, csibukot dugott a szájába, s macskónk úgy ténfergett hátsó lábain a köréje írt idegen világokban, mint derék, bumfordi falusi ember a nagyvárosban. Jellemző, hogy Maci Laci, Hanna és Barbera rajzfilmmackója is kalapot, nyakkendőt visel, és persze ugyanúgy tud beszélni is, mint a „ténsúr”.

*A szerző népmese-illusztrációja a nagyerejű legényről,
aki erőszakkal felöltöztette a tiltakozó medvét*

Maci Laci modellje az amerikai nemzeti parkok emberhez szokott fekete medvéje, a baribál. Micimackó ugyan játékmackó, de mackós gyengéi igencsak emberek, és a másik világhírű irodalmi medve, Balú a Dzsungel könyvéből Maugli bölcs tanítómestereként visel magán humánus vonásokat.

A valóságban a medvék alaposan meg-szenvedték az ember figyelmét. Életerük keresztezte egymást, s az ember „tisztelete jeléül” is ott irtotta őket, ahol érte. Még a játékmackó születéséhez is egy baribál vadászhoz méltatlan lemészárlása adta az ötletet. (A kutyákkal agyonhajszolt, félig agyonvert állatot fához kötözték, úgy adtak neki „kegyelemdőfést”). Nem járt sokkal jobban a fogságba került állat sem. Előbb cirkuszi állatküzdelmek (kutya–medveharcok = „heccek”) kínzott alanya lett (Angliában még a XIX. században is), a Balkánon orrába fűzött karikánál fogva kellett „táncával” szórakoztatnia a vásárok közönségét. Még a mai cirkuszokban is megalázó szerepben kell elbájosolnia a gyerekközönséget. (S hogy fonódnak össze a szálak? A medvevadász Ceausescu-ról keringett anno egy történet, mely szerint tél utóján nem lévén az erdőben fényes bundájú, kövér medve, egy cirkuszi medvét engedtek szabadon és hajtottak fel a számára. Az állat, megpillantván az egyik erdőkerülő fához támasztott biciklijét, felpattant rá, ahogy megszokta a cirkuszban, és azon karikázott a conductor lóállása elé...)

Minek képzelték?

Volt teremtő, legfőbb égisten, illetve annak fia (legkisebb gyermeke), földre küldött követe (meghaló és föltámadó fiúisten), halál-osztó és az élet megújítója, az alsó, illetve a túlvilág megtestesítője, csillagkép és csillagmítoszok hőse, kultúrhérosz, a hagyomány megalapítója, ősatya, nemzetségsős, szent totem, áldozati állat, az ember állati alteregója, pártfogó, tanító, gyógyító szellem, adományozó, az uralkodó, a harcos kaszt állati attribútuma, a sámán állatsegítője és állat alakú hiposztázisa, lelke, állatember. Életritmu-sa a növényi vegetációs ciklust követi (téli ál-mot alszik), ezért az éves körforgásnak, pusztulásnak és megújulásnak, megtisztulásnak, a növényzet növekedéséért felelősnek vélt (növekvő–fogyó, eltűnő–visszatérő) Holdnak egyik állatjelképe, egyben a naptár és naptári ünnepek szereplője. Földművelés alatt álló területen gabonaszellem, az oroszán északi párjaként zoomorf klasszifikátor, vadállatok és a nyájak ura. Keresztény jelképként az ördög állatalakja, a lustaság, falánkság, tisztátalanság, kéjvágy megtestesítője, de szolgált Krisztus születéséhez példaképpen, szentek legendáihoz mintául, más szenteknek attribútuma lett. Nem utolsósorban kívánatosnak tartották a húsa, bundája, díszként, amulettként viselt agyara, karma miatt. Túlontúl gazdag hiedelemvilág ez ahhoz, hogy minden egyes elemére kitérjünk. De

mivel ezek amúgy is összefüggnek, s átfedik egymást, emeljük ki közülük a legfontosabakat.

Őskor – medvetor

Az óriás termetű, feltűnően magas homlokú barlangi medve a pattintott kőkorszak em-

„– Nem ismered az uldrákat, a föld alatt élő törpéket? Amíg a medve téli álmát alussza, éjszakánként ők táplálják, hiszen enélkül egy állat sem bírná ki egész télen át – kacagott Turi. – De úgy szerződtek, hogy a medve nem öl embert. Ha megszegi, nem kap ételt az uldráktól, s télen sem alhatik. A medve nem olyan furfangos és álnok, mint a farkas, az ereje tizenkét férfi erejével ér fel, de a ravaszsága csak egyével. A farkasban pedig tizenkét férfi ravaszsága lakozik, de csak egynek az ereje. A medve a becsületes harcot szereti. Ha találkozik valakivel, aki nagy bátran kihívja küzdelemre, akkor csak fölborítja az illetőt, s továbbbúget, de nem bántja. Asszonyra pedig sohasem támad.”

(Axel Munthe: San Michéle regénye – lappföldi legenda alapján)

berének volt a kortársa Európában. Francia- és spanyolországi barlangokban talált ábrázolásai, melyek között halálra kövezett és dár-dázott állat éppúgy akad (Trois Frères), mint állatemberé (Isturitz), a Montespan-barlang „medveoltára” vagy a sajátos elv szerint el-rendezett medvecsonok németországi, svájci barlangokban a kultuszáról tanúskodnak. A „medveoltár” egy medvetestet formázó, fejetlen agyagszobor, a nyaki részén lyukkal. A mellső lábak közt medvebocs-koponyát találtak. Az „oltár” körüli agyagos talaj az ember nyomát is megőrizte, „Ifjak és férfiak táncolták körül, és mintha ámulatukban vagy tiszteletük jeléül fenékre is huppantak volna előtte” – írja Zolnay Vilmos.

„A medve teljes szívvel tud a mának élni, és olyan páratlanul vérbő, vakmerő humorérzéke van, mint kívülről csak az embernek. A medve szántszándékkal huncutkodik, és nyilvánvalóan élvez minden jól sikerült csínytevést, de ami ebből a szempontból rendkívül fontos: a kutyához és a majmokhoz hasonlóan ki nem állhatja, ha olyan kópéság áldozata, amelyet nem medve kezdeményezett.”

(Robert Franklin Leslie: A medvék – és én)

Mühlbeck Károly illusztrációja kisnemesi viseletben ábrázolja Sebők Zsigmond mesealakját, Mackó urat

A rekonstruált szertartás az eurázsiai és észak-amerikai őslakosok máig élő medve-ünnepeit idézi meg. Az ünnep énekekkel, mím-mes tánccal kísért vadászritus. A szibériai medveénekek hőse a Felső Ég Atya (obi-ugor Numi-Torum) „bocsa”: fia vagy leánya, s esetenként a napistennel, Világügyelő Férfival azonosítható. Ő mondja el első személyben a történetét. Különböző változatok alapján összefoglalva ez a következőképpen hangzik. Az égi medvebocsot saját kérésére vagy büntetésből atyja a földre küldi. A föld-reszállás célja az emberiség megváltása is lehet. A földön úgy él, mint halandó kép-mása. Isteni származását az jelzi, hogy ha bű-nösökre talál, darabokra szaggatja őket. Aztán beteljesedik a végzete. Vadász-kutyák fedezik fel hajlékát, férfiak fejszékkel, nyilakkal sebzik halálra, megnyúzzák, szánra fektetve a faluba vontatják. Kurjongatva, táncolva ünnepélyes fogadtatásban részesítik.

Házba viszik, díszbe öltöztetik, a fő helyre ültetik, bocsánatáért esdekel-nek, dédelgetik. Négy éjjelen át bál-ványként tisztelik, majd kiviszik az er-dőbe, és mint halottaikat, maradékát állványra helyezik (húsát persze elfo-gyasztják). Itt az Állat Égi Atyjához kiált, hogy bocsásson le hágcsót, amin visszatérhet az égbe. Így is történik. Ezzel a kör bezárul, a következő évben kezdődhet minden előről. Ugyanilyen tartalmú a Kalevala-béli Otsó medve története, mely ugyancsak az éves (égi) körforgást szemlélteti. Otsó a Kis

Medve csillagzat képében jön a világra, Nagy Medveként él és pusztul el, s ismét Kis Medveként tér vissza.

Eurázsiaiban kétféle medverítust különböztethetünk meg a mondottaknak és a medve életciklusának megfelelően: egy nyugatit és egy keletit. A keleti változatnak, amelyben az ősi rítusok élnek tovább, a medvék december eleji álomba szenderülése a kitüntetett időpontja (medvevadászat és az azt követő ünnep). Ez előfordulása szerint további két altípusba sorolható. Az egyik az Uráltól keletre élő szibériai népeknél (obi-ugoroknál, keteknél, evenkiknél) maradt fenn a legutóbbi időig, a másik a Távole-keleten (nyivheknél és más Amur-menti, Szahalin-szigeti népeknél, az ajnuknál, Vietnamban). A nyugati, európai változat csupán elkorcsosult mása az igazi medveünnepek-nek, és a medvék február eleji ébredéséhez kapcsolódik (farsangi állatalakoskodás).

Medveember – csillagisten

A medveünnep lefolyása, a medveének szö-vege újra és újra a medve és az ember rokon-

ságára emlékeztet. Fő aktusa a szibériai hagyomány szerint a medve bundájának megölését követő „kigombolása”, azaz megnyúzása. Ezáltal válik a medve az emberhez hasonlatossá. Holtában, „csupaszon” szelídül emberré. Már az is, ahogy első személyben tudósít a történekről, emberszerűvé teszi:

„S amint már téli fekvésre szánt ágyamat forgatja eszem, amint téli életre szánt házamat hányortogítja fejem, ahová majd három teli öllel viszek vadrozsmaringot, s három teli öllel hordok borókaágot, s bársonyos mohából vetek jó puha ágyat – hát hirtelen – vau... vau... harsány hang riaszt meg, csillagszemem most odacsillan: jávortulok nagyságú vadászkutyá kullog, lobogó fürtű fürtös ifjú jöddögél,...”

(Manysi medveének részlete, Képes Géza fordítása)

Észak-Amerika nyugati parti indiánjai az ember legközelebbi rokonának, ősenek tartják a medvét. Úgy képzelték, hogy korábban két lábón járva vadászott, mancsában furkósbottal, s a zsákmányát azzal ütötte le. Indián mítoszok szerint a medve olyan ember, aki bundát visel a nyilvánosság előtt, de ha magára marad, leveti a bundáját, és olyanná lesz, mint közüllünk egy. A kvakiutlok a nőstény medve és az első férfi nászából származtatják magukat. A navahók hite szerint az embernek és a medvének közös istenség a képviselője, aki a „Kétlábú” nevet viseli.

A medve „istenemberségéről” uráli tabu-nevei is árulkodnak. Ilyenek az „erdei ember”, „nagyúr”, „állatok fejedelme”, „atyá”, „nagyapó”, „öreg”, „bátyó”, „mostoha”, s ennek női megfelelői. (A vademberről szóló hiedelmeket juttatják eszembe, s az orángutánt: e maláj elnevezés is „erdei embert” jelent.) Tabu-nevei voltak azok is, amelyek tulajdonságait írják le: a „mézevő” jelentésű, szerintem finnugor eredetű orosz *medvegy*, a „bozontos” értelmű litván *lokys*, a „barna” jelentésű és az állat brummogását felidéző német *Bär*, angol *bear*, svéd *björn*. Az északi Ódin isten kiválasztottjai, a viking *berszerkek* medvebőrt öltöttek csata előtt, abban a hitben, hogy sebezhetetlenné teszi őket.

Nagy Medve az északi égen

A medve és a bőrébe bújt hiedelmi alakok többi indogermán neve is hangutánzó szóban gyökeredzik. A kelta *artos*, gall *arto*, *arth*, ír *art*, breton *arzh* és a görög *arktosz* például. Ez utóbbi a Nagy Medve (latin: *Ursa Maior*) csillagkép görög neve, de „észak” és „Artemisz szolgáló szüze” is a jelentése. A „szűz” Kallisztó medvenimfa, a Nagy Medve görög megszemélyesítője valójában maga Artemisz vadász- és holdistennő volt, az „Állatok Úrnője” (*ursa* a „medve” nőnemű alakja a latinban). A Holdat, miként a Nagy Medvét, az átutazóban lévő lelkek gyűjtőhelyének és a

termékenység, születés felelős planétájának tekintették. A mondabeli *Arthus*, vagyis Artúr király neve is a medvére megy vissza. Kelta eredetű a Nagy Medve „Arthúr király szekere” elnevezése. A napisten Göncöl-szekeréről, a medveistent szállító szekerről, obi-ugor medveünnepi szánról forrásai nyomán már Ipolyi Arnold is megállapította, hogy „ezen minőségénél fogva a halottakat vagy dicsőülteket csillagzati alakjában is a másvilágra vivé, mint Lencquistnél a felhozott runó így tudja”. A Nagy Medve mögött keringő Ökörhajcsár (Bootes) csillagzat, ahogy legfényesebb csillagának, az Arcturusnak a neve is mutatja, szintén a Nagy és Kis Medvéről szóló csillagmondák főszereplője – köztük a csodaszarvasmondáknak is.

Nemcsak a Nagy Medvét, hanem az Ökörhajcsárt megszemélyesítő isten is lehet a szarvasúzó vadászok egyike – erre utal e név is –, aki medve vagy a medvéhez hasonló, kis termetű, de annál vérszomjasabb rozsomák alakjában jár (a lapp Tiermesz viharisten például).

Ursus és Uránusz

A latin *ursus*, francia *ours* – mint a már említett *Bär* és társai – együtt morognak az ősi indoeurópai hold-, eső-, égisten *Varuna* (görög *Uranosz*, latin *Quirinus*, keleti szláv *Volosz*) nevével.

Az istenség egyfelől a szelek ura (*Varuna*, *Ódin*), másfelől ég- és halál- (*Uranosz*, *Ódin*) illetőleg pásztoristen volt (*Quirinus*, *Volosz*). A germánok *Ódin* (*Wodan*, *Wotan*) néven imádták. Tisztelete – emlékeztetve az istenség ősi medvealakjára – a csillaghitben, a februári névünnepekben (Brigitta, Balázs, Bálint) a gyertyaszentelői hiedelemben, húshagyói szokásokban él mindmáig. Az 1781-ben

felfedezett Uránusz bolygót a csillaghit a január 21–22-től február 18–19-ig tartó Vízöntő hónap „urává” tette meg.

Ír Szent Brigitta (február 1.) korábban Brighid néven a pogány írek istennője volt. Dörmögő nevének jelentése – hasonlóan a német Berthához – „ragyogó,” illetve „erős”. Sok egyéb mellett ő volt a fényt szülő istenanya, aki a születést (ellést) felügyelte, mint a görög Artemisz latin megfelelője, Diana, s a teheneket óvta a felfűvódástól. Névünnepe a kelta tavaszünneppel (Imbolc) esett egybe. Keresztény legenda szerint Jézus születésénél segédkezett. Neve – hangzása és értelme szerint – és védnöki feladatköre arra utal, hogy eredetileg nősténymedve képében tisztelhetők. A nősténymedve a téli rejtekben, január végén, február elején, „álmából ébredve” hozza a világra kicsinyeit. Ősi hiedelem szerint a bocskok formátlanul jönnek a világra, s anyjuk nyalja őket életre. Ezért tisztelték teremtként, s állították párhuzamba az eseményt Jézus születésével. (Ideillik, hogy a medvefej a népi szimbolikában a vulva jelképe.) A medvéről az a hiedelem járta, hogy kijöve téli barlangjából, purgáló füvet fogyaszt, hogy megtisztuljon a benne felgyűlt salaktól, felfűvódottságától. Szelentése a februári lélekjárásnak, a böjtre való áttérésnek és a böjti szeleknek volt a jelképes hívőjele.

Mit mutat a medveárnyék?

Szent Balázs (február 3.) a farsang és nagyböjt határidőszakát, valamint a torkunkat vigyázza. Hamvazószerda legkorábbi időpontja az ő névnapjára esik. Nevét, legendáriumát (beleértve mártírhalálának körülményeit is) valamint patrónusi tevékenységét – részben antik közvetítéssel – a „torkos” medveistenségtől örökölte. Neve, mely Volosz isten nevével

„Grizzly – az alvó sámán” – kortárs észak-amerikai képzőművész kerámiaszobra, mely az ősi indián medve kultuszt idézi fel

is összefügg, kapcsolatba hozható a „hólyag”, „fújni” jelentésű indogermán szavakkal (német *Blase*, angol *blow*). A torokbetegségek-től, falánságtól óvott, a torkukat használók, a kikiáltók, fúvószenészek, énekesek védnöke volt, a bójti szelek oldója, megkötője. A legenda szerint megszabadít egy torkos fiút a torkán akadt szálkától, visszaszerzi egy asszony farkas által elrabolt disznáját. A keresztényüldözések idején barlangban rejtőzködik, és vadállatok védelmezik üldözőivel szemben. (Barlangokat szokás volt róla elnevezni.) Kenderfésülésre szolgáló gerebennel kínozzák félholtra, majd vízbe fojtják. Ő személyesítette meg a kendert. A kenderrost nyilván egy pogány medveszellem szórétől vette át a szerepet. Vértanúsága a farsangi időszakban szokásos fonásra, köteles kendermunkákra és a farsangi kómedve-maszkákra utal jelképes formában.

Szent Bálint (február 14.) nevének jelentése „erős, egészség”. Nevéhez, névnapjához kapcsolódott Nyugat-Európában a Valentin és Urson nevű szereplőkkel játszott farsangi medvealakoskodás. Névnépe a nyugati világban a szerelmesek napja. Talán ezt is termékenységszimbólumként medveósítól örökölte.

A medve gyertyaszentelőkor valójában nem a Nap, hanem a Hold fényét méri fel az árnyékával: ha febr. 2-án újhold van, nincs árnyék, közel a Húsvét, a holdjáráshoz igazodó tavasz-ünnepe; ha telihold világít, akkor messze. Másfelől gyertyaszentelő, mely egyúttal húshagyó legkorábbi időpontja, ahogy korábban Imbolc, a tavasz kezdetét jelezte elsősorban. Húshagyó hajdan fontos szereplője a telet (farsangot) jelképező, farsangi medvének nevezett, szalmá-

Az 1902-ben készült karikatúra szerint Theodore Roosevelt sajnált fegyvert fogni az agyonhajszolt, megkötözött medvére – ezzel vette kezdetét a Teddy-mackó száz éve tartó „medvekultusza”

ból, kenderből készült báb vagy maszka volt, amelynek viselőjét a tél (farsang) temetése játékeretében „végezték ki”. A németországi Tübingenben a „medve” nyakára véreshurkát kötöttek, annak kipukkasztásával „véreztették ki” az áldozatot.

Az észak-amerikanyugati partvidéken élő tlingit törzs hiedelemvilágának központi alakja a medve, melynek ábrázolása takarókon, ruhaneműkön is látható

Medve Jankó

A medve a népmesék gyakori és kedvelt alakja. Külön figyelmet érdemelnek azok a népmesék, melyekben mitikus múltjára emlékeztető főszerpéhez jut. A Fehérlófia, Erős Jankó típusba tartozó Medve Jankó címet viselő meséink címadó hőse annak köszönheti a nevét, hogy szegény asszony medvétől született gyermeke. Átmeneti meseváltásokban a medve csupán nevelőszülő (a trójai hőst, Páriszt, miután atyja kiteszi az Ida hegyére, medve – későbbi változatban pásztor – neveli föl). A még humanizáltabb variánsokban a hős neve már „csak” földön túli erejére utal. Nem egy mese hőseit Miskának hívják. Erről az oroszok Misa medvéje juthat az eszünkbe, illetve az, hogy az oroszoknál a *Medvegyev* („Medvefi”) mindmáig elterjedt családnév. E név az alvilágot is sikerrel megjáró naphérosznak (a téli, éjszakai Napnak) kijáró cím. Erre vallanak a Medvevőlegény típusú mesék is. Hősük „tenyeres, talpas, loncsos farkas” medvévé (ördöggé) változtatott ifjút, akit önfeláldozó szép leány vált meg ezen átoktól.

A Medvebőrös típuscím alá tartozó mesék hőseit nem átok, hanem az ördöggel kötött alku, vagy szerelmese kezéért vállalt fogadalom változtatja „medvévé”. Hét évig nem tisztálkodhat, ezalatt haja, szőrzete, körme megnő. Amikor letelik az idő, visszanyeri szépségét, eredeti formáját (mint a magát tavasszal kívül-belül megtisztító medve). Negatív szerepkörben (A medve és az elrabolt gyermek) a medve maga az ördög, alvilági istenség, az ember világával szembenálló, egyszerre természeti és természetfeletti (-alatti) erő, mesei kategóriával élve az „ellenség” képviselője. Erre az Erős Jankó típusú mesék is szolgálnak példával, melyekben a medveerejű hős ördögöket és/vagy medvéket győz le. (Hüvej-pici, Erős János.) Az utóbbi a medveember-ség kiváló, humoros példája is egyben. Jánost a gazdája el akarja pusztítani. Kiküldi az erdőbe, hogy a disznópásztornak(!), akit Miklós bá'-nak hívnak, vigyen tiszta gatyát és inget. Miklós bá' nem ember, hanem medve. Jánost ez nem zavarja: a medve hiába menekül, felöltözteti, fülön fogja és a vaddisznócsordával együtt hazaviszi.

Jankovics Marcell